

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
GJRE

Ελληνική περιοδική
έκδοση για τη
Θρησκευτική Εκπαίδευση

Greek Journal of
Religious Education

ISSN: 2623-4386.

Πληροφορίες για την έκδοση, οδηγίες για τους συγγραφείς και την υποβολή άρθρων / Publication information, instructions for authors and subscription information: <http://www.gjre.gr>

Το “άλλο” Μάθημα Θρησκευτικών.

The “other” Religious Education.

Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης / *Marios Koukounaras Liagkis*

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμ. Θεολογίας, Ε.Κ.Π.Α., makoulia@theol.uoa.gr /

Associate Professor of Pedagogy and Religious Education

Βιβλιογραφική αναφορά / Reference: Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (2022). Το “άλλο” Μάθημα Θρησκευτικών / The “other” Religious Education. *Ελληνική Περιοδική Έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση/ Greek Journal of Religious Education*, 5(2), 9-14. DOI: 10.30457/050220221

Σύνδεσμος/link: <https://doi.org/10.30457/050220221>

Όλες οι απόψεις και οι ιδέες που εκφράζονται στην έκδοση είναι απόψεις και ιδέες των συγγραφέων και όχι του εκδότη (Πανελλήνιος Θεολογικός Σύνδεσμος ΚΑΙΡΟΣ-για την αναβάθμιση της θρησκευτικής εκπαίδευσης). / The opinions and views expressed in this publication are the opinions and views of the authors and not of the publisher (KAIROS - Greek Theological Association for the improvement of the Religious Education).

Το άρθρο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για έρευνα, διδασκαλία και ιδιωτική μελέτη. Απαγορεύεται ρητά η αναπαραγωγή, η αναδιανομή, η πώληση, η εκμετάλλευση ή η διανομή του άρθρου, μέρους ή όλου, σε οποιαδήποτε μορφή και σε οποιονδήποτε. / This article may be used for research, teaching, and private study purposes. Any substantial or systematic reproduction, redistribution, reselling, licensing or distribution in any form to anyone is forbidden.

— ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΤΟ ΠΛΗΡΕΣ ΚΕΙΜΕΝΟ —
— FOLLOWS THE FULL TEXT OF THE ARTICLE —

Το “άλλο” Μάθημα Θρησκευτικών. The “other” Religious Education.

Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης / Marios Koukounaras Liagkis

Αν. Καθηγητής,

μ

Associate Professor of Pedagogy and Religious Education, N.K.U.A., makoulia@theol.uoa.gr

Ένα **εναλλακτικό μάθημα** Θρησκευτικών, που θα παρακολουθούν όσοι/ες απαλλάσσονται για «λόγους συνείδησης» από το Θρησκευτικό μάθημα, επειδή έχει κατά πλειονότητα Ορθόδοξο Χριστιανικό περιεχόμενο, φαίνεται να εισάγεται στο ελληνικό σχολείο. Στην Ευρώπη, σε πολλά συστήματα με ομολογιακή Θρησκευτική Εκπαίδευση, υπάρχει ήδη. Σε κάποιες χώρες δεν υπάρχει, διότι η Θρησκευτική Εκπαίδευση και το ένα μάθημα που προσφέρεται στο σχολείο δεν αφορά μία θρησκεία, αλλά πολλές ή γενικά τη θρησκεία και τις κοσμοαντιλήψεις.

Στην Ελλάδα η συζήτηση άρχισε μετά την πρόσφατη απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας, 1478/2022 - Ακύρωση κοινής υπουργικής απόφασης, καθ' ο μέρος με αυτήν ρυθμίζεται η απαλλαγή των μαθητών/μαθητριών από το μάθημα των Θρησκευτικών, διότι πριν από την έκδοσή της δεν τηρήθηκε, ως ουσιαστικός τύπος, η παροχή γνώμης της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα.

Ποιο θα είναι το πλαίσιο για το άλλο μάθημα Θρησκευτικών;

Μέχρι σήμερα η Ελληνική Πολιτεία δεν έχει προχωρήσει στη διαμόρφωσή του, αλλά οι ειδικοί, οι οποίοι για το μάθημα των Θρησκευ-

An alternative Religious Education (RE), to be attended by those who are exempted for "reasons of consciousness" from Religious Education, because it has primarily Orthodox Christian content, seems to be introduced in the Greek school. In Europe, in many educational systems with confessional RE it already exists. In some countries, it does not exist, because RE in schools does not concern one religion, but many, or generally religion and worldviews. In Greece, the debate began with the recent decision of the Council of State 1478/2022 – Annulment of a joint ministerial decision, in part according to the exemption of students from RE which is regulated, because before its issuance, the provision of the opinion of the Personal Data Protection Authority, was not observed.

What will be the context for the ‘other’ RE?

Until today, the State in Greece has not proceeded with its formation. The RE experts, however, who come from various scientific fields (education,

τικών προέρχονται από διάφορα επιστημονικά πεδία (εκπαίδευσης, θεολογίας, ψυχολογίας, κοινωνιολογίας, νομικής κ.ά.), ορίζουν ότι ένα άλλο μάθημα θρησκευτικών αναγκαστικά για όλους τους «άλλους» θα πρέπει να διαμορφωθεί, σύμφωνα με όσα ορίζονται από το διεθνές και ευρωπαϊκό πλαίσιο αλλά και από το εθνικό, όπως σε όλες τις χώρες, και συγκεκριμένα:

α) την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, όπου στα άρθρα 2 και 18 αναγράφεται με σαφήνεια το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία, και παράλληλα στο άρθρο 26, που αφορά στην εκπαίδευση, προτάσσεται η ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ανθρώπου μέσα σε πλαίσιο κατανόησης, ανεκτικότητας, σεβασμού και φιλίας, ανάμεσα σε όλα τα έθνη και σε όλες τις φυλές και τις θρησκευτικές ομάδες. Στο ίδιο άρθρο τονίζεται ότι η στοιχειώδης εκπαίδευση είναι υποχρεωτική και επιπλέον ότι οι γονείς έχουν, κατά προτεραιότητα, το δικαίωμα να επιλέγουν το είδος της παιδείας που θα δοθεί στα παιδιά τους,

β) την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, όπου στην α' παράγραφο του άρθρου 9 αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι κάθε άτομο δικαιούται ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και των εκδηλώσεων θρησκείας ή πεποιθήσεων, που εξωτερικεύονται μεμονωμένα, συλλογικά, κατ' ιδίαν, μέσω της λατρείας, της παιδείας και της άσκησης θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών,

theology, psychology, sociology, law, etc.), define that the 'other' RE for all the "others" students should be developed according to what is defined by the international and European framework but also to the national one, as in all countries:

a) the Universal Declaration of Human Rights, where the right to religious freedom is clearly stated in articles 2 and 18; at the same time in article 26, which concerns education, the all-round development of the human personality within a framework of understanding, tolerance, respect and friendship among all nations and all races and religious groups, is emphasized. In the same article it is highlighted that education is compulsory and furthermore that parents have, as a matter of priority, the right to choose the type of education that will be given to their children.

b) the European Convention on Human Rights, where in the first paragraph of article 9 it typically states that every person is entitled to freedom of thought, conscience, and the manifestations of religion or belief, expressed individually, collectively, privately, through worship, teaching and practice of religious duties and rituals,

γ) το Σύνταγμα της Ελλάδος, που αναφέρεται στην Εκπαίδευση και τον σκοπό της, ο οποίος είναι η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης (άρθρ. 16),

δ) τον Ν. 1566, ο οποίος αναφέρεται στην απαραβίαστη ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης στον γενικό σκοπό της Εκπαίδευσης,

ε) τις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και ειδικά την απόφαση Παπαγεωργίου και άλλων κατά της Ελληνικής Δικαιοσύνης σχετικά με την απαλλαγή και το μάθημα των Θρησκευτικών,

στ) τις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας 1749 και 1750/2020 σχετικά με τα τότε νέα Προγράμματα Σπουδών των Θρησκευτικών, τα οποία κρίθηκαν αντισυνταγματικά,

ζ) τα Μεταβατικά Προγράμματα Σπουδών (ΠΣ) του μαθήματος των Θρησκευτικών (2020) και τις αποφάσεις-προτάσεις της επιτροπής εμπειρογνομόνων σχετικά με τα μεταβατικά ΠΣ και την απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών,

η) το νέο γενικό πλαίσιο της Εκπαίδευσης και τα νέα ΠΣ Θρησκευτικών για την Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, που δημοσιεύθηκαν σε ΦΕΚ το 2021 και αναθεωρούνται-οριστικοποιούνται μετά την πιλοτική τους εφαρμογή το 2022 και

θ) τη Σύσταση 12(2008) του Συμβουλίου της Ευρώπης που είναι δεσμευτική για την ελληνική Πολιτεία και αφορά στην υποχρε-

c) the Constitution of Greece, which refers to Education and its purpose, which is the development of religious consciousness (article 16),

d) Law 1566, and the aims of the Greek education which refer to the inviolable freedom of religious consciousness,

e) the decisions of the European Court of Human Rights and especially the decision of Papageorgiou and others against Greece regarding the exemption from the RE,

f) the decisions of the Council of State 1749 and 1750/2020 regarding the then-new RE curricula, which were deemed unconstitutional,

g) the Transitional Curriculum of the Religious Studies course (2020) and the decisions-proposals of the expert committee regarding the transitional Curricula and the exemption from the Religious Studies course,

h) the new general framework of Education and the new Religious Studies Curricula for Primary and Secondary Education that were published in the Official Gazette in 2021 and are being revised-finalized after their pilot implementation in 2022 and

i) Recommendation 12(2008) of the Council of Europe which is binding for the Greek State and concerns the compulsory teaching of religions

ωτική διδασκαλία των θρησκειών και κοσμοαντιλήψεων στο σχολείο, αλλά και τον Οδηγό του Τολέδο του Συμβουλίου της Ευρώπης-[Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools](#).

Γίνεται σαφές ότι το άλλο μάθημα Θρησκευτικών δεν είναι μία εύκολη υπόθεση, αφού αφορά όλους/ες όσοι/ες απαλλάσσονται-εξαιρούνται από το υποχρεωτικό μάθημα Θρησκευτικών, είτε σχετίζονται με κάποια θρησκεία ή όχι, είτε είναι πιστοί ή όχι, είτε είναι άθεοι, αγνωστικιστές, αλλόθρησκοι, αλλόδοξοι κ.λπ.

Αυτό, όμως, που είναι σαφές από τα παραπάνω είναι ότι το άλλο μάθημα Θρησκευτικών πρέπει να είναι ισότιμο μάθημα με το κανονικό μάθημα Θρησκευτικών, υποχρεωτικό και αυτό, και να το προσφέρει η Πολιτεία, όπως το μάθημα των Θρησκευτικών από το οποίο για «λόγους συνείδησης» ζητείται εξαίρεση. Και μιλάμε για εξαίρεση, αφού πια με το νέο άλλο και **εναλλακτικό μάθημα** δεν θα υπάρχει απαλλαγή γενικά από τα Θρησκευτικά, απλά όσοι/ες εξαιρούνται θα παρακολουθούν διαφορετικά Θρησκευτικά και όχι κάποιο άλλο μάθημα ή μάθημα ουδέτερο και μη ισότιμο, όπως είναι η Ηθική ή η Κοινωνιολογία της Θρησκείας κ.ά. Τέτοιου είδους μαθήματα προσφέρονται σε χώρες όπου το μάθημα των Θρησκευτικών εξαντλεί την ομολογιακή προσφορά διδασκαλίας σε κάθε θρησκευτική κοινότητα ξεχωριστά και όσοι/ες απομένουν παρακολουθούν Ηθική. Αυτές είναι κυρίως χώρες με προτεσταντική

and worldviews at school, but also the Toledo Guide of the Council of Europe -Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools.

It becomes clear that the other/alternative RE is not an easy task, since it concerns all those who are exempted from the compulsory Greek RE, whether they are related to a religion or not, whether they are believers or not, whether they are atheists, agnostics, non-religious, heterodoxes (people from other confessions), etc.

However, what is clear from the above is that the other/alternative RE should be an equal curriculum subject with the Greek RE; it should also be offered by the State, just like the Greek RE, from which some students ask for an exception for "reasons of consciousness". And we are talking about an exception since these students will follow another RE and not some other neutral and non-religious subject, such as Ethics or the Sociology of Religion, etc. Such subjects are offered in countries where the RE fully uses the confessional offer of teaching in each religious community separately and those who exempted attend Ethics. These are mainly countries with a Protestant background and a multi-confessional RE organized by the religious communities and the State (eg Germany, Austria, Finland, etc.) or Catholic countries with an optional RE (eg Italy).

ιστορία, πολυομολογιακό μάθημα που το διοργανώνουν οι θρησκευτικές κοινότητες (π.χ. Γερμανία, Αυστρία, Φινλανδία κ.ά.), ή Καθολικές χώρες με προαιρετικό μάθημα (π.χ. η Ιταλία). Στην Ελλάδα το μάθημα των Θρησκευτικών και προφανώς το **άλλο μάθημα** Θρησκευτικών θα αποτελεί ευθύνη της Πολιτείας.

Στην Ελλάδα οι θρησκευτικές κοινότητες, αλλά και οι κοινότητες άθεων ή άλλων μη θρησκευτικών αντιλήψεων δεν έχουν ευθύνη παρά μόνο για τη διαφύλαξη του δόγματός τους, να μη θίγονται δηλαδή από το μάθημα των Θρησκευτικών. Για αυτό η Θρησκευτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα αποτελεί παράδειγμα στο πεδίο, που αξίζει να μελετηθεί περαιτέρω.

In Greece, the RE is and obviously, the new ‘other’ RE will be under the responsibility of the State. In Greece, the religious communities, but also the communities of atheists or of other non-religious views, have no responsibility except for the preservation of their doctrine or their beliefs that is, not to be distorted in any way in the RE. For that reason, the Greek RE is a paradigm in the RE field that deserves further study.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Bibliography

- Council of Europe. (2008). *Recommendation CM/Rec(2008)12 of the Committee of Ministers to member states on the dimension of religions and non-religious convictions within intercultural education*. Ανάκτηση από <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1386911&Site=CM>
- ECtHR. (2019). *Papageorgiou and others v Greece App nos 4762/18 and 6140/18* (ECtHR, 31 October 2019).
- Fokas, E. (2015). Directions in Religious Pluralism in Europe: Mobilizations in the Shadow of European Court of Human Rights Religious Freedom Jurisprudence. *Oxford Journal of Law and Religion*, 4(1), 54-74. <https://doi.org/10.1093/ojlr/rwu065>
- Jackson, R. (Ed.). (2014). *Signposts - Policy and practice for teaching about religions and non-religious world views in intercultural education*. Strasbourg: Council of Europe.
- Koukounaras Liagkis, M. (2012). Compulsory Religious Education: A Justification Based on European Experience. In C. A. Shoniregun, & G. A. Akmayeva (Eds.), *Ireland International Conference on Education, 2012 Proceedings* (pp. 44-48). Dublin: Infonomics Society.
- Koukounaras Liagkis, M. (2015). Religious education in Greece: a new curriculum, an old issue. *British Journal of Religious Education*, 37(2), 153-169. <https://doi.org/10.1080/01416200.2014.944093>
- Koukounaras Liagkis, M. (2021). The Framework of the New Curricula in Greece: Profound Changes in Religious Education. In L. J. Francis, D. W. Lankshear, & S. G. Parker (Eds.), *New Directions in Religious and Values Education. International Perspectives* (pp. 115-129). Oxford: Peter Lang.
- Koukounaras Liagkis, M., & Ziaka, A. (2015). Religious Education in Greece - Orthodox Christianity,

Islam and Secularism. *European Journal of Social Sciences Education and Research*, 2(4), 44-53. <https://doi.org/10.26417/ejser.v5i1.p44-53>

OSCE. (2007). *The Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools*, OSCE, Warsaw, 2007. Ανάκτηση 5 1, 2014, από [osce.org](http://www.osce.org): <http://www.osce.org/node/27217>